

Některé výsledky a metodologické problémy výzkumů mimopracovní doby a volného času

BLANKA FILIPCOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Ve výzkumech časové struktury mimo- pracovní doby a volného času se objevuje jeden metodologický problém — z jakého hlediska zkoumat složení mimopracovní doby a volného času, podle jakých kritérií řadit různé činnosti, jimž se člověk v této části dne věnuje. Téměř každý výzkum si vytváří vlastní strukturu činností, což především velmi ztěžuje možnost a zejména přesnost v porovnání získaných výsledků. Různost přístupu je dána i určitou mírou různosti v koncepcích.

Těžko přijatelné stanovisko vyjadřuje například J. Kazda, který zastává názor, že za socialismu se nemá vydělovat volný čas jako samostatná sféra, nýbrž že den se má dělit na dvě základní části — čas pracovní a mimopracovní, protože „všechny činnosti mimopracovního času, rozvíjející schopnosti člověka, mají stejný význam, stejnou objektivní povahu v reprodukčním procesu lidského organismu a jeho schopností“¹. To je zcela nemístná glorifikace současnosti, která může mít jedině retardující účinek. Vyjadřuje naprosté nepochopení pro problematiku volného času, která se zdaleka nevyčerpává ve sféře ekonomické. Především neumožňuje takové pojetí *skutečnou* analýzu mimopracovní doby, všech jejích složek, z nichž některé naopak výrazně omezují rozvoj lidské osobnosti a zájem společnosti spočívá v tom *maximálně* zmenšit jejich rozsah. To je snad také hlavní kritérium pro výzkum mimopracovní doby: volit takové rozložení činností, jež umožňuje vydělit ty, které se stereotypně opakují a jsou nezbytné, neredukovatelné (to je zejména skupina základních fyziologických potřeb spojená s reprodukcí lidského rodu — spánek,

jídlo, péče o sebe), od takových činností, které se sice také pravidelně opakují, ale jsou *nahraditelné*, zastupitelné, netvoří nezbytnou součást reprodukce a rozvoje lidské osobnosti, často naopak. Jde zejména o práce spojené s péčí o domácnost, které dnes představují sféru sice zatím nezbytných, ale nejméně efektivních činností, jež mohou být v budoucnu stále více nahrazovány rozvojem techniky a služeb. V tomto smyslu představuje tato sféra ohromný potenciální rezervoár času, právě tak jako činnosti spojené se zaměstnáním (doprava, příprava k práci a odchod z práce), kde zejména doprava reprezentuje v současnosti veliké časové ztráty.

Z hlediska tohoto kritéria vyhovuje snad nejlépe Pruděnského členění dne na pět základních oblastí:

1. práce
2. neproduktivní činnosti, spojené s výrobou či zaměstnáním
3. spánek, jídlo
4. práce v domácnosti a péče o vlastní osobu
5. volný čas²

Mimořádně závažnou oblast při zkoumání struktury činností v mimopracovní době představuje péče o domácnost. Nejen proto, že se zde, jak už bylo řečeno, skrývají veliké časové rezervy. Domácnost je doménou ženy, ona především zpravidla obětuje rodinnému provozu svůj volný čas, což znamená, že denně ztrácí v této práci možnosti odpočinku, zábavy a co zejména — možnosti vzdělávání, růstu kvalifikace atd. Změna takového stavu představuje podstatnou část rozporné a velmi zprostředkované cesty, vedou-

¹ J. Kazda: *Některé otázky mimopracovního času dne*. Ekonomický časopis, 3/1962, str. 245.

² Bylo by možné připojit k tomuto členění dvě poznámky: 1. péče o vlastní osobu (hygiena, kosmetika, zdravotní péče) by logicky spadala spíše k bodu 3. — jde o nezbytnou, nezastupitelnou

činnost, jež představuje nutnou součást reprodukce a rozvoje lidské osobnosti a v budoucnu bude spíše vyžadovat více času; 2. ani Pruděnský neřeší otevřenou otázku, kam řadit péči o děti, jež je sice částečně obsažena v bodu 4. a 5., ale patrně ne zcela.

ci ke skutečné společenské emancipaci ženy.

Žena — muž — rodina a volný čas

V naší zemi 43,6 % všech zaměstnaných lidí jsou ženy. V rodinách, kde oba partneři pracují, se denně řeší problémy, jež se nejen zdají být, ale často jsou opravdu neřešitelné a přesto musí být a jsou řešeny. Ovšem jak?

Denně zápasí rodina s otázkami, jak zvládnout zaměstnání, rodinné povinnosti, kde přitom vzít čas na výchovu dětí, na studium, veřejnou činnost, jak uplatnit své právo na odpočinek a zábavu.

Nejprve několik čísel, skrytých v jednom z prvních výzkumů časové struktury dne a volného času, jež provedl SÚS — dnes ÚKLKS — v r. 1960—61³.

Muž spí v průměru o 2 hodiny v týdnu více než žena, jidlu věnuje o 1 hodinu více, předstihuje ženu — i když jen o několik minut týdně — dokonce i v péči o svůj zevnějšek.

Ačkoliv pracovní zatížení ženy, vyplývající ze zaměstnaneckého poměru, je menší než u mužů⁴, její celkové týdenní pracovní zatížení, to znamená včetně domácí práce, je ve všech společenských kategoriích zhruba o 1/4 větší než u mužů. Žena věnuje domácím pracím asi 4krát více času než muž, vesnická žena dokonce 6krát více.

Nepatrně vyrovnanější, i když stále značně disproportionální jsou vztahy v kategorii zaměstnanců⁵. Ženy-zaměstnankyně ve srovnání s ostatními pracujícími ženami vykonávají většinou práce jen kvalifikovanější, náročnější práci, která si vynucuje podstatnější soustředění, eventuálně studium. Dokáží si patrně i v rodině „vynutit“ rovnoměrnější rozdělení práce. V kategorii zaměstnanců se žena věnuje „jen“ tři a půlkrát více domácím pracím, muž spí „jen“ o 1 hodinu 48 minut více nežli žena, jidlu věnuje o 48 minut více, v péči

o svůj zevnějšek vede žena dokonce o 5 minut.

Tu ale vyrůstá z našich čísel nový problém. Kvalifikovaná žena má většinou i kvalifikovaného partnera. To znamená, že tento kvalifikovaný muž a otec (inženýr, lékař, vědecký pracovník, ředitel závodu), aby umožnil své kvalifikované ženě alespoň trochu obstat v povolání, pere prádlo, varí, uklízí, koupe děti atd.

Jaké marnění hodnot, jaké společenské ztráty reprezentuje tato skutečnost, o tom už bylo hodně napsáno. Jaké je ale řešení, pakliže vůbec nějaké pro žijící generace existuje?

Z tohoto pohledu vysvítá ovšem také ošidnost zjednodušující představy, ještě dnes často propagované, že cesta emancipace a zrovnoprávnění ženy vede přes rovnoměrné rozdělení úkolů mezi mužem a ženou.

Zaměstnanost žen roste nejen v socialistických zemích, ale i ve všech rozvinutých kapitalistických zemích, a tak problém života zaměstnané ženy, kterou čeká „druhá směna“ doma, je problémem světovým.

Proč neřešit situaci tím, že domácí práci zastane někdo jiný, pomocnice v domácnosti? Zdá se, že z různých důvodů tenduje ve světě tento způsob zaměstnání k zániku.

V naší společnosti působí principiální důvody — nelze vykupovat osvobození jedné ženy připoutáním jiné ke stejné neproduktivní a často nepříjemné práci; dále je cesta zachování rodinné „malovýroby“ zcela nevhodná. Ovšem pro určitou dobu, než jiné způsoby řešení ulehčí ženě starost o domácnost, by toto řešení bylo přijatelné a řada starších žen bez kvalifikace by možná byla ochotna podobnou práci dělat. Jenže i vysoce kvalifikovaná zaměstnaná žena si může tento „luxus“ patrně velmi těžko dovolit vzhledem ke svým příjmům.

Ale i na Západě je stále méně pomoc-

³ Tento výzkum (který zahrnul 1792 domácností, 4092 osob starších 15 let, z toho 2027 mužů a 2065 žen) byl prováděn v době, kdy naše sociologie jako Šípková Ruženka čekala teprve na své probuzení. O to větší je zásluha těch, kteří jej iniciovali a prováděli (zejména ss. J. Zapletalová, J. Bezouška, J. Vytlačil).

⁴ Skutečná pracovní doba, jak se ukazuje po odečtení hodin ztrávených dopravou, je u mužů vyšší než zákonem stanovená 46 hodinová pracovní doba. Dělník pracuje v průměru 48 hodin 24 minut

týdně. Průměrná pracovní doba žen je nižší — u dělnic 42 hodin 51 minut, u zaměstnankyň 42 hodin 31 minut, a to především proto, že řada žen pracuje v částečném úvazku.

⁵ Tato sociální kategorie, která je ve výzkumu uvažována a zkoumána, je značně nevyhovující. Je příliš neurčitá a zahrnuje zřejmě velmi diferencované vrstvy od mistrů po inteligenci všech směrů. Získané údaje je proto nutno v této kategorii brát s velkou rezervou.

nic v domácnosti, a to především proto, že zejména z mladých téměř nikdo nechce takovou práci dělat. Inzeráty hledající dívky pro domácnost slibují vlastní zařízený pokoj s televizí, dovolenou u moře atd., a přesto je zájem mizivý. Jaké zvláštní ódium lpí na této práci? Snad člověk společnosti, ve které převládá veliký podnik, zaniká malovýroba a s ní přímý zaměstnavatel, nesnáší autoritu bezprostředního pána. Je příliš zvyklý na anonymitu, do níž je zahalen „zaměstnavatel“ ve velkopodniku.

Kolik času pohltní vlastně provoz domácnosti? Jaká je tedy cesta z kruhu denních povinností, které působí negativně i psychicky zejména na ženu? Vždyť žije pod neustálým tlakem nekonečné řady nesplněných povinností.

Tak zvaná domácí mechanizace je jistě určité řešení, ale i to má své problémy. Výzkumy provedené ve Švédsku a v USA dokazují, že obsluha přístrojů, jejich údržba a čištění vyžadují také mnoho času. Je ovšem pravda, že je-li domácnost podobnými mechanismy vybavená, přece jen se čas ušetří. S. G. Strumilin ve svých výzkumech časové struktury dne v rodině dělníka, prováděných ve dvacátých letech, uvádí zajímavou relaci: Na výrobu 1 hodiny produktivní práce se spotřebovalo v dělnické rodině 72 minut pracovní energie (rozumí se domácí práce, péče o sebe a dítě a cesta do práce). Pokusíme-li se z výsledků šetření ÚKLKS provést podobný přepočít, vychází, že se dnes v ČSSR v dělnické rodině na 1 hodinu produktivní práce spotřebuje 45 minut pracovní energie, to je 62,5 % času uváděného Strumilinem⁶. Jistě zde vedle jiných faktorů působí i stupeň technického vybavení domácnosti. Také srovnání s údaji J. Dumazediera nás o tom může

přesvědčit. Francouzská žena věnuje v průměru 5 hodin denně domácí práci, tedy asi tolik jako žena v Československu (přesněji: dělnice 5,07, zaměstnankyně 4,6), při zhruba stejném vybavení domácnosti základními moderními přístroji, jak ukazuje tabulka 1.

Podobná situace je u polské ženy, která věnuje v průměru domácnosti 5,9 hodin (ve městě 5,6 a na vesnici 6,2), žena v SSSR asi 4 hodiny. Americká hospodyně dle J. Fourastié-a) věnuje domácnosti pouze 1½ hodiny denně — tedy pronikavá diference od dosud uvedených čísel, jež asi nebude jen výsledkem větší domácí mechanizace⁷. Působí zde patrně celý soubor faktorů, a zejména ohromný rozvoj nejrůznějších služeb, jež pomáhají člověku na každém kroku, musí hrát prvořadou roli.

Rozvoj služeb a *stoupající potřeba* služeb, to je moderní a silící prvek v technicky rozvinuté společnosti. To je také základní směr řešení pro socialistickou společnost. Maximální rozvoj služeb je pro zvýšení fondu volného času — zejména žen — patrně stejně významný, ne-li momentálně významnější činitel než zkracování pracovní doby. Nejvíce času, jak ukazuje výzkum ÚKLKS a potvrzují závěry z výzkumů sovětských i francouzských, se spotřebuje na přípravu jídla (ve výzkumu ÚKLKS asi 40 % veškerého času věnovaného domácnosti); zde je tedy pomoci služeb nejvíce a nejrychleji zapotřebí.

V souhrě a rozvoji těchto faktorů (a jistě i řady dalších) je cesta proměny rovnoprávnosti mezi mužem a ženou, zakotvené v ústavě, ve skutečnost každodenního života. Je to cesta vytváření podmínek, jež mohou umožnit ženě *plně* využít práva na práci, a především v tom smyslu se daleko více podílet na kvalifikované a odpovědné práci, jež vyžaduje neustálé studium a udržování kvalifikace. To je za daného stavu podmínek, v nichž vdaná, zaměstnaná žena-matka pracuje, téměř vyloučené nebo velmi obtížné. Dokonce i u žen pracujících v průmyslu je kvalifikační úroveň podstatně nižší než u mužů. V roce 1958 průměrná kvalifikační třída mužů v průmyslu činila 5,2,

Tabulka 1
Kolik % domácností má

	vysavač	pračku	ledničku
ve Francii	29	24	26
v ČSSR	33	50	17

⁶ S. G. Strumilin: *Rabotčij byt v cifrach*, Moskva 1926, str. 18.

⁷ Okolo 80 % amerických domácností je mechanizováno.

u žen pouze 3,3⁸. Vysoce kvalifikované ženy s vysokoškolským vzděláním zcela výjimečně zastávají vedoucí funkce či dosáhnou vynikajících vědeckých výsledků. Celý styl života, roztržité myšlení a času na spousty nejrůznějších věcí, jež je třeba zařídit, obstarat, tedy trvalá nemožnost koncentrace na vlastní práci, nedostatečný odpočinek, to vše ubíjí aktivitu ženy.

Skutečné zrovnoprávnění ženy netkví tedy jen ve zrovnoprávnění ve sféře práce, ale v celém stylu života v mimopracovní době, ve volném čase.

Zde se otevírá další problém. Zatím víme zcela nesporně, že muž má více volného času než žena — dle výzkumu ÚKLKS zhruba ve všech kategoriích 1,8 krát. Jak ale působí takový nepříznivý fakt na vztah obou partnerů a na celou atmosféru rodiny?

Jak reaguje žena na diferenci v časových možnostech? Pociťuje ji ve všech vrstvách stejně bolestně?

Na stejné problémy je ale možno podívat se z jiného hlediska; prozkoumat, *jak volný čas a jeho nároky mění a ovlivňují strukturu života moderní rodiny.*

Jestliže v daném momentě vystupuje do popředí především subjektivní pocit, ale i objektivní skutečnost (v relaci k současným životním nárokům) nedostatku volného času, pak teprve v historickém kontextu se objeví řada faktů, poukazujících na převratný vliv volného času na vzájemné vztahy mezi lidmi, na normy soužití, především mladých generací.

V tradiční rodině bylo například samozřejmé, že muž tráví své volné chvíle buď sám, nebo v kruhu svých přátel. Dnes je samozřejmý nárok, zejména mladých lidí, který přináší s sebou do manželství, trávit volné chvíle spolu. Přesněji řečeno: jistý stupeň *ekonomické emancipace zaměstnané ženy* zčásti vyvolal, zčásti v brzké budoucnosti vyvolá její požadavek trávit svůj volný čas způsobem adekvátním muži, a to buď svéráznou reprodukcí „mužské samostatnosti“ v ženské podobě, anebo ve formě nějaké vyšší syntézy, předpokládající ovšem aktivitu obou stran.

Není-li možné (zejména v důsledku ro-

dinných povinností) *společně* užívat volného času, je tento fakt u mnoha — zejména mladých — žen pociťován jako nedostatek.

Jestliže dříve byl v některých dosti početných vrstvách přitažlivým typem „muž pod penzí“, pak dnes byl vystřídán ideálem „muže s autem“ (nebo jiným dopravním prostředkem).

Po jakých hodnotách prahnou mladí lidé, vstupující do manželství? Patrně více po tom mit dopravní prostředek, příjemné prožití dovolenou, často a dobře se pobavit, než koupit si byt, výbavu apod. Současnost vítězí nad budoucností, preferují se hodnoty poskytující okamžitý požitek, jakási nová podoba zásady „carpe diem“. Také zde rostoucí specifická váha volného času vede patrně k přesunu v hierarchii hodnot jak ve volbě partnera, tak v utváření rodinného života a chápání funkcí rodiny.

Co znamenají tyto nároky volného času pro samotný chod rodinného života? Běžně se dnes hovoří o krizi rodiny. Jejím symptomy jsou v první řadě takové jevy jako vysoké procento rozvodovosti nebo pokles rodičovské autority. Proces uvolňování rodinných pout je charakteristický nejen pro západní země, ale projevuje se i v naší společnosti a souvisí především se strukturálními proměnami života v technicky rozvinuté společnosti. Jakou úlohu hraje v naznačeném vývoji volný čas? Hranice možnosti jeho role lze charakterizovat dvěma otázkami: neotvirá postupně se zvětšující oblast volného času nové možnosti pozitivního rozvoje vnitrorodinných pout, upevňování rodiny? Nebo naopak touha po tom dobře se bavit, uplatnit své právo na volný čas, se realizuje třeba i na úkor jiných členů rodiny či vně rodiny?

Odpověď nebude patrně ani jednoduchá, ani jednoznačná.

Vezmeme jen příklad televize. Dnes je typický večerní obraz — rodina u televize. „Televize přispívá také k *upevňování* rodinného života, především tím, že shromažďuje večer u obrazovky členy rodiny, které povolání, zájmy a rozdílné záliby jinak rozptylují každého jinam“, tvrdí M. Hladký⁹. Nejen to, mohou vzniknout

⁸ R. Selucký: *Ekonomika, morálka, život*, str. 38.

⁹ M. Hladký: *Televize v našem životě*, stať v *Nové myslí*, 3/1964, str. 285

i diskuse na základě informací, jež televize poskytuje; rodiče mají možnost na základě impulsů televizních pořadů rozšiřovat svůj výchovný vliv na děti ve velmi příznivé atmosféře, apod. Se stejnou oprávněností se lze ale domnívat, že televize *narušuje* rodinné i přátelské vztahy. Rodina či přátelé sedí sice pohromadě u televize, ale každý „pro sebe“. Nový prostředek, nové „medium“ vstupuje mezi lidi, aby i uvnitř rodiny komplikoval možnost bezprostřední komunikace jejích členů.

Jak formují společně strávené chvíle volného času vztahy mezi rodiči a dětmi? Vzniká možnost nových kontaktů — společná zábava, společné výlety, hra na „přírodní lidi“, stále oblíbenější a masovější, spojená s růstem campingových táborů — zde se může rodit nová autorita rodičů, založená nikoliv na odstupu, jako dřívější tradiční autorita otce, hlavy rodiny, ale spíše na velmi bezprostředních vztazích rodičů a dětí. Nebo naopak nevedou takové chvíle, v nichž lidé, jejich vlastnosti a vztahy jsou daleko *obnaženy*, nejsou zastřeny clonou obstarávání a zvyku každodenního života, spíše k oslabení rodičovské autority?

Můžeme mluvit o tom, že nejen vlivem větší společenské zaangażovanosti rodiny, růstu zaměstnanosti žen, ale i vlivem volného času, jeho nároků, spojených často s pronikáním moderní techniky do intimity rodiny, dochází k *vytváření nového modelu rodinného života*? Modelu, v němž už není podřízen celý chod rodiny režimu, který je stanoven základním imperativem: uživit se, zajistit materiálně rodinu i budoucnost dětí, režimu, který s výjimkou vyšších sociálních vrstev více nebo méně převládal ve všech dosavadních společnostech.

Nové hodnoty volného času se *postupně* dostávají do popředí a převracejí hierarchii hodnot jak v životech jednotlivců, tak rodin.

Do jaké míry jsou tyto procesy závislé na sociální příslušnosti — nebo probíhají v naší společnosti se stejnou intenzitou či s minimálními výkyvy ve všech společenských vrstvách? To by bylo zajímavé zjištění, jež by umožnilo i srovnání s ob-

dobnými procesy v kapitalistické společnosti, kde ovšem diferencovanost i v této sféře je značná.

Na jedné straně existují rodiny, pro které stále „tradiční“ schéma života, v němž dominuje nutnost „obstát“, „uživit se“, získat elementární potřeby pro život a chod rodiny, je určující.

Na druhé straně v Americe dochází k zajímavému novému jevu — útlaku lidí z měst do suburbii. Důvod? Chtějí prožívat dobu po práci v příjemném, klidném prostředí, kde není hluk, přelidněnost a špatný vzduch velkoměsta, kde člověk nežije v mravenišťích činžovních domů, kde má blíže k přírodě. Dnes již žije v suburbii asi 15 miliónů Američanů. Podle sociologických výzkumů mají některé zajímavé znaky, jimiž se liší od ostatního obyvatelstva: jsou ve větší míře geograficky mobilní, mají nižší průměrný věk a větší počet dětí než městské obyvatelstvo; jejich plat a úroveň vzdělání se pohybuje nad národním průměrem¹⁰. V souvislosti se zkoumáním tohoto procesu vyslovuje Riesman názor, že „postupně jak se zkrátí pracovní den, bude stále méně rodin s dětmi, jež budou chtít žít ve městě“¹¹.

V určitých vrstvách americké společnosti hrají tedy nároky volného času rozhodující roli i ve výběru místa a způsobu bydlení.

Podobná města — satelity, s vysloveně rekreačním prostředím, vyrůstají dnes okolo Moskvy.

Zda vývoj bydlení ve velkých městech půjde tímto směrem, či zda se bude řešit touto cestou problém bydlení jen u mnohamiliónových měst — to je otázka. Co je obecně zajímavé na tomto procesu, to je právě ono akcentování potřeb volného času v rozvoji urbanismu a architektury. To jsou hlediska, která zdůrazňuje ve svých projektech a studiích Le Corbusier, a jež se začínají brát v úvahu i u nás.

Jde o zvláštní případ obecnější problematiky, zdůrazněné v knize J. Filipce: *Člověk v křivém zrcadle*: „Vědecká a citlivě rozlišující dialektická kritika teorií industriální společnosti nemá jen čistě zápornou, polemickou funkci, ale je zároveň neoddelitelnou součástí tvořivého roz-

¹⁰ Údaje převzaty z knihy R. Dahrendorfa: *Die angewandte Aufklärung*, München 1963, str. 96.

¹¹ Citováno podle Dumazediera: *Vers une civilisation du loisir*, Paříž 1962, str. 112.

voje marxismu. V této souvislosti napomáhá do jisté míry pochopit další a nové stránky některých problémů tak, jak je v kvalitativně odlišných poměrech před nás *staví anebo v brzké budoucnosti postaví* naše socialistická společnost". (Podtrhl J. F.)¹²

Obdobně I. Dubská hledá souvislost mezi některými procesy špičkové industriální země, USA, a vývojovými tendencemi

socialismu: „... nelze dnes vážně uvažovat o perspektivách »moderního člověka« přístích desetiletí a nepřihlížet přitom k cestám, kterými se v USA »otvírají všechny lidské problémy v závratné míře« (Simone de Beauvoir)“.¹⁴

Lze možná vytknout, že se zde hypertrofizují některé jevy v životě současné společnosti. Domnívám se, že bez určité *nadsázky* lze obtížně (nebo vůbec nelze)

Tabulka 2

Volný čas dělníků v SSSR
(ročně v hodinách)

Položky čas. rozpočtu	1924		1959	
	muži	ženy	muži	ženy
I. Tělesný rozvoj tělovýchova a sport procházky, turistiky Celkem	18 101 119	— 68 68	74 74 148	14 58 72
II. Kulturní činnost společenská činnost studium, přednášky čtení knih, novin umělecká činnost Celkem Celkem I—II	109 168 453 11 741 860	66 87 116 9 278 346	17 175 329 10 531 679	29 170 185 5 389 461
III. Kulturní odpočinek kino, divadlo aj. domácí hry, šachy Celkem	42 55 97	30 12 42	374 34 408	321 12 333
IV. Jiné zábavy návštěvy jiné časové ztráty Celkem	180 30 210	167 37 204	168 89 257	142 79 221
V. Pasivní odpočinek odpočinek neurčená rezerva Celkem	381 63 444	277 — 277	206 — 206	113 — 113
Úhrnem I—V v hod.	1611	869	1550	1128
v % k celkovému času	18,6	10,1	17,9	13,1
roční časový fond (360 dnů) v hod.	8640	8640	8640	8640

¹² Jindřich Filipec: *Člověk v křivém zrcadle*, Praha 1963, str. 193.

¹⁴ Tabulka převzata z knihy *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, Praha 1963, str. 361

postihnout zejména rodící se nové společenské procesy, jež mají vzestupnou tendenci, a nehrají-li aktuálně takovou roli, jakou jim přisuzujeme, obsahují ji imanentně v logice svého vývoje.

Volný čas jako soubor činností

Jestliže jsme se doposud zabývali převážně otázkou rozsahu volného času, pak se nyní pokusíme analyzovat některé stránky volného času jako souboru určitých lidských činností, především pak prozkoumat vzájemné vazby mezi škálou činností a škálou je determinujících činitelů. Právě s možností rozvinout ve volném čase nejrůznější činnosti je spojen pocit rostoucí hodnoty volného času.

Proniknout spleť nejrůznějších zájmů, činností, a objevit určité opakující se obecné stránky, kauzální spojitosti, je nesmírně obtížné. Zjištění rozsahu, ve kterém se lidé (kategorizovaní podle určitých demografických a sociálních hledisek) věnují určitým činnostem, představuje jakýsi první krok na této cestě. Většina

výzkumů, jež se zabývají zkoumáním činností ve volném čase (a které máme k dispozici), poskytují materiál tohoto druhu. Na základě těchto výzkumů je však možné zformulovat již řadu závěrů, které otevírají další závažné problémy.

Z některých sovětských výzkumů Strumilinových či kyjevské skupiny vedené Gončarenkem, i z výsledků výzkumu ÚKLKS je možno vysledovat určité společné charakteristické vazby.¹⁵

Všechny uvedené výzkumy potvrzují více nebo méně zřetelně jednu základní vazbu: *Rozložení činností volného času je nejvýrazněji formováno stupněm kvalifikace, vzdělání* (= charakterem zařazení ve společenském pracovním procesu).¹⁶

Hierarchie činností podle tabulky 2 vypadá takto:

Rok 1924: muži: II., V., IV., I., III
 ženy: II., V., IV., I., III
 Rok 1959: muži: II., III., IV., V., I
 ženy: II., III., IV., V., I

Totéž potvrzuje i Gončarenkův výzkum. Ačkoliv se volný čas muže a ženy liší pod-

Tabulka 3

Struktura volného času dělníků, inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců v SSSR podle věku a pohlaví (v minutách za den)

Kategorie pracujících	1. Společenská a kulturní činnost	2. Studium a zvyšování kvalifikace	3. Pasivní odpočinek	4. Kulturní odpočinek	5. Čtení beletrie	6. Čtení novin a časopisů	7. Práce s dětmi	8. Osobní záliby, sport a ostatní	Volný čas celkem
Věkové skupiny									
od 18—25	14	69	79	68	28	7	20	20	305
od 26—30	9	32	58	52	20	12	72	12	267
od 31—40	14	42	55	71	16	20	52	21	291
přes 40 let	29	12	52	49	26	28	32	19	247
Pohlaví									
muži	19	65	74	72	34	23	43	29	359
ženy	13	39	61	61	21	7	32	11	245

¹⁵ Irena Dubská: *Objevování Ameriky*, Praha 1964, str. 171.

¹⁶ S. G. Strumilin: *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, Praha 1963. — M. P. Gončarenko a kolektiv: *Metodika a některé výsledky konkrétního sociálního výzkumu časového rozpočtu pracujících*, materiály Osvětového ústavu, Praha 1963.

¹⁶ Strumilinovo kritérium příjmu, právě tak jako nejčastěji používané kritérium vzdělání, vystupují

vlastně v roli jakési „pars pro toto“, neboť jsou nejsnáze kvantifikovatelnou, tedy i pro empirický výzkum zachytitelnou stránkou hlubšího a svými důsledky složitějšího a komplexnějšího vlivu, jakým působí „charakter práce“.

Tuto kategorii bude třeba dále rozpracovat nejen v rovině filosofické, ale i v sociologické, i v tom smyslu, aby byla — lépe než dosud — uchopitelná empirickým výzkumem.

statně v kvantitě, je stejný co do struktury činnosti, a jak se zdá i co do *dynamičnosti této struktury*.

Zato věk opět zasahuje do strukturálního složení volného času, jak lze soudit zejména z výsledků Gončarenkova výzkumu.

Sestavíme-li podle údajů uvedené tabulky hierarchii činností v různých věkových skupinách, zjistíme velikou variabilitu (čísla označují jednotlivé činnosti tak, jak jsou uvedeny v tabulce):

18—25 let: 3, 2, 4, 5, 7 = 8, 1, 6

26—30 let: 7, 3, 4, 2, 5, 6 = 8, 1

31—40 let: 4, 3, 7, 2, 8, 6, 5, 1

přes 40 let: 3, 4, 7, 1, 6, 5, 8, 2

To jsou základní vazby, které shodně a více nebo méně zřetelně vyjadřují výsledky výzkumů činnosti ve volném čase.

Další srovnávání a analýza jsou však komplikovány, a to v prvé řadě tím, že jak v samotných výzkumech, tak v jejich teoretickém zpracování se operuje s řadou nevyjasněných kategorií. Jednou z nich je různě používaná dvojice pojmů aktivní-pasivní, objevující se v každém výzkumu či v každé úvaze o volném čase.

Jak vůbec chápat pojmy aktivní a pasivní? Jde o vyhraněné protivy, kde jedna vylučuje druhou?

Každá lidská činnost je bezprostředně nebo zprostředkovaně vztahována k někomu, k druhému člověku, který ji přijímá, snáší¹⁷. V samotném charakteru lidské činnosti jsou obsaženy oba momenty — aktivity (ago = činím, konám) i pasivity (patior = snáším, trpím); lidská činnost je vnitřně rozpornou jednotou těchto protikladných stránek. Tedy přijímání, pasivita není něco vnějšího, co by stálo v metafyzickém protikladu k činnosti, ale je její vnitřní, organickou součástí.

Daleko výrazněji vynikne tato povaha lidské činnosti, když se například pokusíme oddělit produkci materiálních statků od konzumu. Bez produkce by nebylo konzumu, ale jistě platí i obrácený vztah, produkce bez konzumu ztrácí *raison d'être* a stala by se zcela nesmyslnou, protože

její pravý smysl je právě konzum. Člověk se liší od zvířete tím, že neuspokojuje svoji žádostivost bezprostředně, ale vkládá mezi přírodu a konzumování svoji činnost; pak ale i výsledné hodnoty nejsou již „čistou přírodou“, ale přírodou přetvořenou člověkem pro člověka, který se složitě a rozporně rozvíjí jak v tvorbě, tak i v konzumu. Ideálem komunismu není jen všestranný producent, ale i konzument. Dovést kritiku soudobého konzumentství až k čiré negaci, odmítnutí konzumu je paradoxní. Každá jednostranná kritika konzumu — a existuje v různých podobách jak mimo marxismus, tak uvnitř marxismu — pouze v jeho negativních rysech je nepochopením dějinné dialektiky.

Vztah tvorby a konzumu se neodehrává jen ve sféře tvorby materiálních hodnot. Obdobná problematika se reprodukuje i ve sféře hodnot intelektuálních a kulturních.

V podstatě lidského poznání a lidské kultury jako tvorby hodnot je imanentně obsažen i moment určenosti druhým lidem, moment přijímání. Tvorba bez toho, kdo ji konzumuje, by nebyla tvorbou, ale torzem tvoření. Cožpak je myslitelné divadlo bez diváka, hudba bez posluchače, kniha bez čtenáře?

Kniha bez čtenáře se stává pouhým popsaným papírem. Její vlastní hodnota se realizuje teprve v kontaktu se čtenářem. Čtenář, to však není jen absolutně pasivní konzument, on vnáší do konzumu také různou míru aktivity a na ní závisí, jak kulturní hodnotu přijímá, na jaké úrovni se jí zmocňuje. Ani tvorba sama není čirá aktivita, ale předpokládá příjem, konzum nejrůznějších hodnot vytvořených v dějinném vývoji druhými.

Zcela neadekvátním odrazem těchto vztahů je vytváření antinomie čisté aktivity (jež je žádoucí) a čisté pasivity (jako něčeho nežádoucího); v duchu této antinomie se evokuje představa žádoucího vývoje jako popření veškeré pasivity a dosažení absolutní všestranné aktivity. Skrtnutím jedné stránky rozporu dostává ovšem tato představa budoucího stavu zcela komický ráz: Všichni se budou snažit psát knihy, ale kdo je bude číst? Di-

¹⁷ Tabulka převzata ze statí M. P. Gončarenka a kol.: *Metodika a některé výsledky konkrétního sociálního výzkumu časového rozpočtu pracujících*, Osvěta v zahraničí, Praha 1963

¹⁸ Neplatí-li toto tvrzení absolutně (existuje i činnost, jejímž jediným cílem jsem já činný subjekt), platí pro drtivou většinu lidské společnosti.

vadla její prázdnotou, protože všichni budou herci, aniž by kdokoli byl divákem. Tato absurdní představa není ovšem nic jiného než ad absurdum dovedená běžná floskule spočívající v jednoznačné kritice pasivity a oslavě aktivity.

Žádná lidská činnost sama o sobě není tedy ani absolutní aktivitou, ani absolutní pasivitou, ani čirým tvořením, ani čirým přijímáním. Jak ve sféře tvorby, tak ve sféře konzumu kultury vznikají hodnoty nejnižší i nejvyšší úrovně. To neznamená naprosté zrelativizování rozdílů mezi tvorbou a konzumem, nerespektování tvorby jako nejvyšší, nejnáročnější, „nejlidštější“ sféry lidské činnosti, ale upozornění na složitější povahu vztahu mezi aktivitou a pasivitou, již nelze vyjádřit metafyzicky chápanou protikladností. Proto je také velmi problematická ona „jednoduchá“ rovnice: aktivita = žádoucí, pasivita = nežádoucí.

Z ní pak vyplývají takové simplifikace, jako je například představa, že hrát v ochotnickém kroužku, je tvořivý vztah k umění, který vždy stojí výše než pouhé pasivní diváctví. Tento postoj se zároveň dostává do určitého rozporu se skutečným vývojem, neboť v současnosti zájem o ochotnické divadlo velmi poklesl. Není určitým anachronismem chtít, aby ochotnické divadlo, které mělo v dřívějších dobách, zejména na vesnici, svoji významnou funkci buditelskou, osvěcenskou, kulturní (jako jeden z mála zdrojů kulturních hodnot), se setkávalo nyní, ve změněných podmínkách, se stejným zájmem?

Dnes pronikají životem lidí, ať žijí kdekoliv, kulturní hodnoty, které přináší zejména rozhlas, film, televize. Masové pronikání těchto hodnot na profesionální úrovni mění i vkus lidí, obsahuje i moment kritiky laické tvorby. Nezájem či pokles zájmu o laickou tvorbu nelze chápat jen jako negativní zjev. Je právě také výrazem rostoucího vkusu lidí, u nichž již zakotvila náročnější kritéria vytvořená profesionální tvorbou. Tváří v tvář těmto nárokům dostává laická tvorba často příděch trapnosti, směšnosti.

Rozhodně tedy nelze chápat kategorie aktivní — pasivní jako navzájem se vylučující, a učinit z nich základní kritérium

pro charakteristiku činností ve volném čase. Žádná lidská činnost není buď aktivní nebo pasivní, ale může být a je provozována člověkem s různou menší či větší dávkou aktivity či pasivity. Proporce mohou být různé.

Je ovšem pravda, že určité činnosti samy svým charakterem více podněcují některé stránky lidské osobnosti k aktivitě, jiné méně. V této rovině se pohybuje například rozdíl mezi hercem na jevišti a divákem v hledišti. Ani v tomto případě však míra rozdílu není stabilní diferencí mezi po výtce aktivní a po výtce pasivní činností, ale je velmi *proměnlivá*. Osciluje mezi značnou diferencí vynikajícího herce a omezeného diváka až ke vztahu téměř obrácenému, sejde-li se omezený herec s intelektuálně a emocionálně nadprůměrným divákem. V tomto případě může být převaha aktivity na straně konzumenta. Nelze zůstat ovšem jen u zjištění, že se člověk s různou mírou aktivity či pasivity zabývá různými činnostmi. Toto konstatování implikuje otázku, na niž musí sociologie volného času hledat odpověď: které faktory ovlivňují onu míru aktivního či pasivního chování?

Soudíme-li, že v chování dnešního člověka převažuje příliš jednoznačně pasivní přístup k nejrůznějším sférám lidské činnosti, chceme-li jej „zaktivizovat“ (ovšem nikoli ve smyslu totální aktivizace), pak prvním nezbytným krokem je poznání těchto faktorů a jejich síly.

Které činnosti patří vůbec do okruhu volného času? Jakým způsobem je lze charakterizovat, na základě jakých kritérií lze říci, že určitá činnost má právě ten charakter, který umožňuje zařadit ji do sféry volného času?

Kłoskowská zdůrazňuje jako nezbytné rysy svobody volby, dobrovolnost: „Činnosti, jež jsou vlastní volnému času, jsou ty činnosti, jež se realizují buď symbolicky nebo bezprostředně, minimálně uspokojující kategorické potřeby organismu“.¹⁹ Podle Kłoskowské patří do volného času spíše nedělní zdrímnutí, ale nikoli každodenní spánek regenerující sílu, zábavné čtení, ale nikoliv čtení informací, jež jsou nezbytné pro práci v závodě.

Dumazedier obdobně zdůrazňuje „ne-

zainteresovanost“ činností volného času: Nezainteresovanost v tom smyslu, že nepřináší žádný přímý užitek.

Hlavní smysl těchto činností není tedy v jejich zprostředkující funkci. Nevystupují především jako prostředek k dosažení určitého cíle, ale spíše v bezprostředním vztahu k člověku. Vezmeme dvě krajní situace: myji nádobí, protože je bohužel nezbytné z hygienických i jiných důvodů vařit a jíst v čistém nádobí — činnost sama je krajně nepříjemná, ale nutná. Když lyžuji, tedy ne proto, že je třeba být tělesně zdatný, ale především proto, že *sama činnost*, pohyb v přírodě, na sněhu, *na čerstvém vzduchu*, *skrývá v sobě nekonečné množství pŕvabů*, zážitků fyzických, estetických, emocionálních. Užitek — totiž, že provozuji činnost zdraví skutečně prospěšnou — je jaksi sekundární, do popředí se dere *sama činnost* a s ní také hodnota *okamžiku*, přítomnosti.

Pokud lze hovořit o „užitečnosti“ činností volného času, tedy v té souvislosti, které stránky lidské osobnosti aktivizují, uvádějí do pohybu. Tato užitečnost však patrně není u subjektu stimulem, který rozhoduje o tom, zda se té které činnosti věnuje či nikoli.

Těmito charakteristikami, jež jsou jistě adekvátní zkoumané problematice, zůstáváme ovšem v rovině vztahu *individuua a volného času*. Tato rovina je nezbytná ve zkoumání jakékoli lidské činnosti, ve sféře volného času však snad ještě významnější než kdekoli jinde. Volný čas, to je čas, který může člověk využít bezprostředně pro sebe, čas, ve kterém maximálně patří *sám sobě*, v němž může více než kdykoli jindy dělat to, co jej baví a co jemu přímo přináší potěšení, zábavu, odpočinek a tím tedy i určitý užitek. Vztah člověka, času, činnosti i hodnot je tu jaksi bezprostřednější než v jakékoli jiné sféře.

Jenomže chápeme-li činnost volného času jenom v této *individuální* rovině, pohybujeme se neustále v kruhu danosti. Všechny tyto činnosti mají také svůj aspekt společenský, a to je rovina, v níž člověk překračuje tuto danost a tedy sám sebe na jedné straně, z druhé strany právě odtud přicházejí nejpodstatnější determinace i stimuly. Tento fakt je nejvýraznější ve sféře činností, o nichž se

často pochybuje, zda patří do volného času, a řada teoretiků je odtud vyjímá. Jde zejména o dvě skupiny aktivit — nejrozumnější formy studia a sebevzdělávání směřující k profesionálnímu zdokonalení, a společensko-politická aktivita. Tyto činnosti se svým charakterem spíše podobají práci a tvoří jakýsi přechod mezi prací a volným časem. Mezní podoba těchto činností se objevuje z několika aspektů:

1. V charakteru těchto činností, jež člověk vykonává částečně dobrovolně, částečně pod různými tlaky, kde do popředí vystupuje určitý rytmus povinností, jejichž plnění je do jisté míry i sankcionováno.
2. V jejich skutečném průběhu, kde i časově zasahují jak sféru práce, tak volného času; politická činnost se odehrává jak v pracovní době v závodě, tak mimo. To platí především pro socialistickou společnost, kde zprofesionalizovaná činnost zaměstnanců a oddělení pro „human relation“, plnící svou specifickou funkci v kapitalistických podnicích, je v kvalitativně odlišných podmínkách a nových svérázných funkcích uskutečňována převážně dobrovolnou politickou činností neprofesionálního charakteru.

Právě tak vzdělávání směřující k hlubšímu ovládnutí profese probíhá částečně na úkor pracovní doby, částečně ve volném čase. Vždyť existuje celý systém úlev pro různé formy studia při zaměstnání.

3. V prožitku subjektu, který může uvedené činnosti chápat jako vysoce hodnotné naplnění svého volného času, právě tak dobře jako jeho ochuzení.
4. I v teoretickém přístupu k této problematice se objevují rozpaky a nejednotnost v názoru, kam vlastně tyto činnosti zařadit. Nejde o čistě klasifikační spor, ale za ním stojí i různé pojetí některých otázek.

Domníváme se, že je oprávněné chápat tyto činnosti jako organickou součást naplnění volného času, jako nejvýraznější společensky angažovanou jeho část, v níž člověk přispívá k rozvíjení určitých společenských procesů, jež zpětně vytvářejí předpoklady pro humanizaci samotného volného času.

I volný čas, jako všechny ostatní sféry lidského činění, je průsečíkem indivi-

duálního a společenského. I zde, jako v každém lidském počinu, se prolíná individuální a společenský moment. Člověk jedná především z hlediska vlastního, bezprostředního zájmu, vlastních cílů. Výsledek jeho činnosti, který nemusí být a většinou nebývá totožný s vytyčeným záměrem, má však i stránky, kterými přerůstá úzké hranice sledovaného individuálního zájmu. Nezávisle na tom, zda si je člověk této skutečnosti vědom či v jaké podobě si ji uvědomuje, přispívá svojí činností k utváření historie své doby, k realizaci dějinných společenských procesů, které jej pak zpětně determinují i stimulují.

Jaká tedy najít kritéria pro kategorizaci činností volného času? Jedna z možností je orientovat se podle vztahu člověk

— činnost, a to v tom smyslu, která stránka lidské osobnosti je určitou činností aktivizována. Z tohoto hlediska je možné, shodně s Dumazedierem, rozčlenit činnosti volného času do pěti základních kategorií:

1. fyzické
2. praktické
3. kulturně umělecké
4. intelektuální
5. společenské.

Nelze však opomenout v jakékoli analýze těchto činností, že jsou opravdu průsečíkem individuálních a společenských stránek, jež jsou neoddělitelné tak, jak člověk vůbec je v každém momentu a v každém svém počinu jednak individuální bytostí, jednak součástí společenského organismu.